

PAWEŁ SYGOWSKI

*Parę uwag o cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego w Terebuniu
koło Brześcia nad Bugiem, na Białorusi
(w świetle wizytacji z lat 1725 i 1757)*

Some Remarks on the Transfiguration Orthodox Church in Terebuń near Brest on the Bug in Belarus (In Light of Visitation of 1725)

Do najbardziej interesujących cerkwi spośród zachowanych tego typu obiektów z terenu oficjałatu brzeskiego dawnej unickiej diecezji włodzimiersko-brzeskiej Rzeczypospolitej należy cerkiew określaną w archiwaliach jako cerkiew Terebuńska.¹ Terebuń (Церебунь, Теребунь) to wieś położona „19 wiorst od Brześcia”² (około 15 km), nad rzeką Leśną, w pobliżu jej ujścia do Bugu. We współczesnej literaturze naukowej Białorusi cerkiew ta określaną jest jako cerkiew w Szumakach.³ Szumaki (Шумаки) położone są około 1 km na południowy wschód od Terebunia, również na północnym brzegu rzeki Leśna. Cerkiew znajduje się nieda-

¹ Niniejsze opracowanie oparte jest głównie na wizytacji cerkwi w Terebuniu, znajdującej się w Archiwum Państwowym w Lublinie (dalej: APL), w zespole Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego (dalej: CHKGK), sygn. 101 [Protokoły wizytacyjne i wizytacja generalna cerkwi w diecezji chełmskiej, bełskiej i brzeskiej] 1720–1721, 1725–1727], k. 181v–182. Dla przejrzystości artykułu większość odwołań do tekstu wizytacji nie będzie opatrywana przypisem. Szersze omówienie tej księgi wizytacyjnej zobacz: B. Seniuk, *Architektura cerkiewna brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w świetle inwentarzy wizytacyjnych z lat 1725–1727* [w:] „Lubelszczyzna” nr 3 (2/1996), s. 23–51.

² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* (dalej: SGKP), t. 12, Warszawa 1882, s. 303.

³ А. Я. Митянин, Шумаки [w:] Свод памятников истории и культуры Белоруссии, Брестская область, Минск 1990, s. 149–150; А. Я. Міцянін, Шумакоўская Спаса-Праабражэнская царква [w:] Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік, Минск 1993, s. 490; Шумакі, Брэсцкі раён [w:] А. М. Кулагін, Праваслаўныя храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік, Мінск 2001, s. 210.

leko, ale już po południowej stronie tej rzeki, około 300 m od niej, we wsi Kotelnia Bojarska (Коцельня Боярская).⁴

Cerkiew terebuńska powstała w interesującym dla architektury cerkiewnej Rzeczypospolitej okresie — na początku XVII w., w niedługim czasie po podpisaniu aktu unii brzeskiej. Warto zwrócić uwagę na to, że jest ona rzadkim przykładem cerkwi murowanej z tego czasu, a jej fundatorami byli kniaziowie Szujscy, zbiegli z Rosji do Rzeczypospolitej.

Szujscy pojawili się w państwie polsko-litewskim w pierwszej połowie XVI wieku, za czasów króla Zygmunta I Starego. Wiadomo, że w roku 1534 książę Iwan Dymitrowicz Szujski otrzymał od tego króla „przywilej na Terebuń w powiecie Brzeskim”. W 1580 roku jako właścicielka wsi wymieniona jest Hanna z Irzykowiczów — wdowa po Mamoile Szujskim, synu wspomnianego Iwana. Z czasem Terebuń stał się ośrodkiem dóbr należących do tej rodziny w województwie brzeskim. Tu właśnie znajdował się zamek Szujskich. Resztki jego ruin i ziemnych umocnień zachowały się do dziś na miejscu zwanym Stare Siedliszcze.⁵ Na początku XVII wieku ten klucz dóbr, notowany jest jako własność Jana (Iwana) Szujskiego, podkomorzego brzeskiego, syna wspomnianych Mamoila i Hanny.

W drugiej połowie XVII wieku wieś była w posiadaniu Konstantego Jana „kniazia na Terebuniu” Szujskiego, pisarza Wielkiego Księstwa Litewskiego, syna Aleksandra, wnuka wyżej wspomnianego Jana. Poprzez drugie małżeństwo z Zofią Brzozowską wszedł on w posiadanie dużego klucza dóbr jasnohorodkowskich w powiecie żytomierskim w województwie kijowskim. Jasnohorodka stała się z czasem główną siedzibą tej rodziny. Do Szujskich należał ponadto Janów Poleski oraz rozległe dobra na wschodnim Polesiu z Chojnikami i Brahinem.⁶

Niedaleko Terebunia, po zachodniej stronie rzeki Bug (po stronie polskiej), położony jest Koroszczyn, który w okresie wspólnego państwa polsko-litewskiego, a następnie Rzeczypospolitej należał również do Szujskich. Parafię w Koroszczynie założył w 1572 roku Piotr Szujski, zaś kolejną tamtejszą cerkiew ufundował wspomniany Jan (Iwan) Szujski, podkomorzy brzeski. Akt uposażenia tej parafii przez Jana Szujskiego sporządzony został w Terebuniu 4 listopada 1609 roku i zapisany w księgach grodzkich brzeskich 3 lutego 1610 roku.⁷ W tym też samym czasie, w roku 1609, powstała — według tradycji powtarzanej w białoruskiej li-

⁴ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Warszawa 1997, s. 243. Autor podaje, że po II wojnie światowej Rosjanie przenieśli wieś Kotelnię znad Bugu 2 km na zachód, na obecne miejsce.

⁵ W widłach rzek Bug i Leśna, zob.: G. Rąkowski, *Czar Polesia*, Warszawa 2001, s. 51.

⁶ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 8, Lipsk 1841, s. 634–636; Jasnohorodka [w:], SGKP, t. 3, Warszawa 1882, s. 303; J. Wolff, *Kniazowie Litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 520–531.

⁷ Wolff, *op. cit.*, s. 523.

teraturze naukowej — cerkiew terebuńska.⁸ Niestety nie jest podawane źródło tej informacji.

W zapisie wizytacji tej świątyni, która miała miejsce dnia 28 grudnia 1725 roku, znajduje się nieco inna, jak się wydaje, nieco dokładniejsza wskazówka na temat czasu jej powstania. Wizytator, ksiądz Stefan Litwinko informuje, że cerkiew stoi już 113 lat, czyli jej budowę zakończono w roku 1612. Zapewne datowanie to odnieść można do jakiejś inskrypcji zachowanej w cerkwi, mówiącej o poświęceniu cerkwi przez biskupów brzeskich, gdyż wizytator wspomina związane z tym aktem znaki na ścianach i krzyże na „kolumnach” (tu w znaczeniu pilastrów). Być może wspomniany wyżej rok 1609 to data rozpoczęcia budowy świątyni, zaś jej poświęcenie w roku 1612 mogło kończyć okres kilkuletniej budowy cerkwi. Jest to też czas potrzebny na zorganizowanie parafii, którego istotnym elementem było jej uposażenie. Według wizytacji dokument „Funduszu”, czyli uposażenie (nadanie ziemi: dla parocha — dwie włóki, dla diaka — pół włóki) wystawił 10 września 1610 roku fundator cerkwi, wymieniony już Jan — „Kniaź Szujski Podkomorzy Brzeski”.⁹ Nie wiadomo, czy jest to dopiero akt założenia parafii, czy też, jak w przypadku Koroszczyna, dokument rozszerzający uposażenie wcześniej istniejącej cerkwi, którego powstanie związane było z budową nowej świątyni. Wydaje się rzeczą oczywistą, że cerkiew w Terebuniu — wsi będącej centrum dóbr — powinna być tu już wcześniej, choć być może mogła to być tylko jakaś kaplica w obrębie zamku. Wzrost rangi miejscowości spowodował wzrost liczby jej mieszkańców, i co za tym idzie, potrzebę wzniesienia takiej świątyni, której wygląd odpowiadałby ambicjom i możliwościom finansowym uczęszczającego do niej również kolatora.¹⁰

Na podstawie dotychczasowych badań wiadomo, że obiekt zachowany do dziś to w większości cerkiew wzniesiona na początku XVII wieku (nawa i prezbiterium). Jako dokładniejszy czas jej powstania można przyjąć lata 1609–1612. Za takim datowaniem przemawia połączenie wspomnianej wyżej tradycyjnej daty powstania cerkwi z przekazem o dokumencie nadającym o jej uposażeniu oraz z informacją wizytatora. Badacz białoruski — A. M. Kułagin wspomina tradycję, według której świątynia ta wzniesiona jest z cegły pochodzącej z rozebranego zamku Radziwiłłów, który to obiekt został przegrany w karty przez jednego z przedstawicieli tego rodu.¹¹

Cerkiew ta jest budowlą murowaną, orientowaną, jednonawową, złożoną w planie z prostokątnej nawy (około 15 m długości i około 12 m szerokości) i pro-

⁸ Zob. przypis 3.

⁹ APL, CHKGK, sygn. 101, k. 182.

¹⁰ Kułagin wspomina przekaz określający tę cerkiew jako dworską kniazia J. Szujskiego — zob.: A. M. Кулагин, *op cit.*, s. 210.

¹¹ *Ibid.*.

stokątnego, półkoliście zamkniętego prezbiterium (około 6 m długości i około 8 m szerokości) oraz późniejszego, wzniesionego na planie prostokąta, stosunkowo dużego (około 6 m długości i około 10 m szerokości) przedsionka. Ściany nawy i prezbiterium jednakowej wysokości nakryte są niskim, późniejszym dwuspadowym dachem, krytym blachą, o szczycie szalowanym deskami. Linie kalenicy nad wschodnią częścią nawy przecina bęben niewielkiej kopułki obitej niedawno nową blachą i zwieńczoną krzyżem. Murowany przedsionek (kruchta), wybudowany na miejscu starszego, nakryty jest dachem dwuspadowym, również krytym blachą. Cerkiew jest wzniesiona z cegły i otynkowana. Ściany zewnętrzne nawy i prezbiterium podzielone są regularnie rozmieszczonymi pilastrami, których nieznacznie gierowane głowice są elementami gzymsu kordonowego obiegającego tę część świątyni. Współcześnie pilastry i gzyms pomalowane są na biało, ściany na kolor jasnożółty. W południowej i północnej ścianie nawy znajdują się stosunkowo regularnie rozmieszczone okna — para zachodnich i środkowych z nich to okna zamknięte u góry ostrołukowo, para wschodnich — to małe, okrągłe okienka, umieszczone wysoko. We wschodniej ścianie prezbiterium, na osi świątyni znajduje się duże prostokątne okno zamknięte u góry łukiem odcinkowym.

Wnętrze nawy nakrywa sklepienie kolebkowe z lunetami, „wsparte” na rytmicznie (ale niesymetrycznie) rozmieszczonych trzech parach pilastrów. W prezbiterium sklepienie jest podobne, ale biegnące nieco niżej, zaś zejścia lunet do ścian wsparte są tu na prostych konsolach.

Między nawą a prezbiterium znajduje się murowana ściana ikonostasowa, będąca rzadszym już w tym czasie przykładem starszego, niesymetrycznego typu tego rozwiązania. Na osi umieszczone jest przejście dla zamknięcia carskimi wrotami. Oprócz tego tylko jedno przejście (w północnej części przegrody) dla zamknięcia drzwiami *sywiernymi* (diakońskimi). Obecnie przed tą ścianą ustawiony jest nowszy, XVIII-wieczny ikonostas z rzeźbionymi barokowymi carskimi wrotami. Na jego czas powstania być może wskazywać zachowana ikona „Pokrowu”, datowana na 1751 rok.¹²

W cerkwi znajduje się też XVII-wieczna płyta grobowa, już nieczytelna, być może jej fundatora — Jana (Iwana) Szujskiego, podkomorzego brzeskiego (zmarł w 1610 roku) lub jego wnuka — Konstantego Jana (zmarł w 1695 roku¹³).

W 1725 roku (28 grudnia) cerkiew w Terebuniu — jak wspomniane było wyżej — wizytowana była przez ks. Stefana Litwinę. W tym czasie jej kolatorami byli wymienieni tylko ogólnie „kniaziowie Szujscy”, zapewne Mikołaj i Ignacy — wnukowie Konstantego Jana, fundatora cerkwi. Być może wówczas żył już tylko Ignacy, gdyż według informacji podanej przez Józefa Wolffa — autora notki

¹² *Ibid.*.

¹³ Wolff, *op. cit.*, s. 523, 528.

biograficznej Szujskich w herbarzu „Kniaziów litewsko-ruskich” — Mikołaj zmarł właśnie w 1725 roku.¹⁴

Ówczesny prezbiter — „Ociec” Arseni Dzieżkowski — miał już 70 lat. „Prezente” na tę funkcję otrzymał od kolatora parafii — Konstantego Jana Szujskiego, pisarza Wielkiego Księstwa Litewskiego, zaś w roku 1692 „Inwestyturę” od księdza Załęskiego, unickiego biskupa diecezji włodzimiersko-brzeskiej. Brak było dokumentu instalacji księdza, który to dokument, według informacji ojca Arseniego, został skradziony wraz ze srebrem, z częścią ksiąg i protokołem poprzedniej wizytacji dokonanej przez księdza Fabrycego.

Wizytator określił cerkiew jako pozbawioną opieki przez kolatora: zniszczone było pokrycie dachu, kopuła „obleciała”, w „babińcu” (przedsionku) nie było drzwi zewnętrznych, a ze znajdującej się nad nim dzwonnicy (z dwoma dzwonami) spadł wieńczący ją krzyż. Z zewnątrz „mur” cerkwi (otynkowanie) odpadł. Również ogrodzenie terenu cmentarza przycerkiewnego zachowane było tylko częściowo. Planowany był jakiś remont. Jego elementem miało być pokrycie dachu nowym gontem, którego „kop 80” znajdowało się w cerkwi.

Z przedsionka do nawy musiały prowadzić duże drzwi, gdyż wspomniane są „potężne zawiasy”. Wnętrze było przesklepione, zaś podłoga „poruynowana”. Pod cerkwią znajdował się „sklepek ieden mały”, czyli niewielka krypta.

We wnętrzu cerkwi wizytator odnotował ikonostas, który był jednak niepełny — „Deisusu nie masz”. Zamiast ikony Deesis było „obrazów cztery wielkich” (bez podania treści ich przedstawienia). Zachowane były natomiast ikony apostołów i proroków, które jednak bardzo „oblecieli z farby że tych absolute nieznac”.

Oprócz tego w ikonostasie było sześć obrazów namiestnych(!), z mensami łacińskimi, choć wydaje się, że mensy nie były przy wszystkich wspomnianych ikonach. W wyniku dostawienia mens do obrazów namiestnych pełniły one funkcję ołtarzy bocznych, przy których, jak zaznaczono w tym przypadku, można było odprawiać Mszę świętą. W ten sposób często realizowano w tym czasie postanowienia synodu zamojskiego zezwalające na wprowadzenie ołtarzy bocznych. Wydaje się jednak, jak już wspomniano, że mens było mniej, gdyż w wyposażeniu były tylko cztery antepedia (osłony mens) wykonane z tkanin, a poza tym byłoby to trudne w realizacji ze względu na układ ikon namiestnych. Ich rozmieszczenie, w przypadku kiedy były tylko jedne drzwi „sywierne” (diakońskie), było zapewne takie, że na prawo od carskich wrót były trzy ikony, między carskimi wrotami a diakońskimi jedna, a na lewo od nich dwie (porównaj plan cerkwi).

Carskie wrota były stare, „pod pozłotą” i „stolarskiej roboty” — czyli bez dekoracji snycerskiej. Nad nimi umieszczona była ikona „Weroniki”, co w przypadku

¹⁴ *Ibid.*, s. 530.

cerkwi najczęściej oznacza Mandylion. Drzwi „sywierne” były — podobnie jak ikony apostołów i proroków — „z malowania opierzchłe”.

Brak pełnego rzędu Deesis nie był w tym czasie rzadkością. W wizytacji cerkwi brzeskiej części diecezji włodzimiersko-brzeskiej (1725–1727), w czasie której opisana była omawiana cerkiew w Terebuniu, wymieniony jest szereg takich przypadków.¹⁵

Niejednokrotnie na miejscu rzędu Deesis znajdował się rząd różnych ikon. Na przykład w dekanacie prużańskim w dwóch cerkwiach prużańskich: pw. Narodzenia Chrystusa (k. 515) i w cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego (k. 516), wymieniony jest „Deisus z różnych obrazów”; w cerkwi Świętego Mikołaja w Kobryniu w rzędzie Deesis było 38 różnych obrazów (k. 490v), w cerkwi Świętego Szymona Słupnika w Kamieńcu Litewskim — „Deisusu Niemasz tylko na tym Mieyscu Obrazy różne” (k. 137), w dekanacie Kamieniec Litewski w cerkwi w cerkiewnickiej — „Deisus vacat tylko obrazów znaczniejszych w górze sześć” (k. 155); w Boćkach w dekanacie Bielsk Podlaski — 15 różnych ikon „Małych y wielkich” (k. 386), czy też w Maleszach, gdzie nie było ikony Deesis, tylko różnych „obrazów wszystkich siedemnaście”, w tym kilka ikon apostołów (k. 393v).

Czasem zdarzało się, że obok ikony Deesis były tylko ikony zaledwie kilku apostołów, np.: sześciu — w cerkwiach w Kośnej w dekanacie Bielsk Podlaski (k. 380v) i w Tokarach w dekanacie Kamieniec Litewski (k. 173v), trzech — w cerkwi w Adriankach w dekanacie Bielsk Podlaski (k. 387v), czy też dwóch Apostołów w samym Bielsku Podlaskim — w cerkwi przedmiejskiej pw. Zmartwychwstania Pańskiego (k. 395v). Niekiedy obok ikony Deesis nie było wcale ikon apostołów, np. w Suchopolu w dekanacie prużańskim (k. 126v), w Kobryniu w cerkwi pw. Świętych Piotra i Pawła, gdzie był „Deisus bez Apostołów”, a „Obrazów różnych na Deisusie y na różnych miejscach, oprócz [ikon] namiestnych y papierowych” było 54 (k. 494v).

Inne opisane w tej wizytacji niepełne ikonostasy to takie, w których w rzędzie Deesis obok ikony Deesis nie umieszczano przedstawień apostołów tylko inne ikony, np. w cerkwi w Orańczycach w dekanacie prużańskim — „Deisus bez Ap[osto]łów różnymi obrazami” zapełniony (k. 519). Podobnie było też w dekanacie kobryńskim w cerkwiach w Chobowiczach (k. 501v) i Kamieniu Szlacheckim (k. 502v) oraz w dekanacie Kamieniec Litewski w cerkwi w Raśnej — „na tych miejscach obrazów cztery starych” (k. 160v).¹⁶

¹⁵ APL, CHKGK, sygn. 101. Dla większej przejrzystości akapitu podane niżej przykłady nie będą objaśnione przypisami, ale podanymi w nawiasie numerami karty danego zapisu w tej księdze wizytacyjnej.

¹⁶ Na ten temat zob. m.in.: B. M. Seniuk, *O niezachowanych ikonostasach z greckokatolickich cerkwi oficjatu brzeskiego diecezji włodzimierskiej. Kilka schematów ikonograficznych*, [w:] *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła — twórcy — ośrodki — techniki. Materiały z między-*

W części cerkwi nowo wzniesionych w ogóle nie było ikonostasu, tylko tak jak w kościele — ołtarz główny i ołtarze boczne, np. w dekanacie prużańskim — w cerkwiach w Zababach (k. 123) i Czerniakowie (k. 508); w dekanacie Bielsk Podlaski — w „niestarej” cerkwi w Klejnikach (k. 402). Nie było również ikonostasu w starszych cerkwiach, np. w dekanacie Bielsk Podlaski — w „półwiecznej” cerkwi w Dubiczach Cerkiewnych (k. 119v); w dekanacie Kamieniec Litewski — w „półstarej” cerkwi w Suzinach (k. 151v) czy w dekanacie brzeskim — w nowej cerkwi w Gierszonach.¹⁷

Za ikonostasem w cerkwi terebuńskiej znajdował się „Ołtarz Wielki y żertownik na murze” — czyli na murowanych mensach. W ołtarzu tym, typu łańciewskiego, umieszczony był obraz Matki Boskiej — bez określenia rodzaju przedstawienia. Obraz ten miał rzeźbione obramienie, flankowany był skrzydłami ołtarzowymi i zwieńczony szczytem. Na mensie ołtarzowej stało tabernakulum oraz krucyfiks z rzeźbioną postacią Chrystusa.¹⁸ To najprawdopodobniej w ołtarzu głównym umieszczony był „Antymis” od biskupa Załęskiego. Cztery dzwonki ołtarzowe znajdowały się zapewne tradycyjnie koło mensy.¹⁹

Ikonostas od nawy oddzielały „kratki”, czyli balustrada. Oprócz tego wizytator wspomina w wyposażeniu cerkiewnym jeden kryłos (zapewne za balustradą), pulpit do ksiąg, cztery ławki i krzesło. Wydaje się, że wcześniej mogły być dwa kryłosy, na co zdają się wskazywać dwa niewielkie okrągłe okna we wschodnich częściach północnej i południowej ściany nawy.

W cerkwi na ścianach wisało pięć „obrazów wielkich” oraz dziewięć „moskiewskich” — czyli obrazów o niewielkich rozmiarach, będących zapewne importami z Rosji.

narodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku, Łańcut 2003, s. 381–392, oraz: P. Sygowski, Wyposażenie unickiej cerkwi pw. św. Jana Ewangelisty w Rzeczycy k. Kamieńca Litewskiego (na podstawie opisu wizytacyjnego z roku 1725), [w:] Cerkiew — wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbiorów polskich. Katalog wystawy, Gniezno 2001, s. 75–77.

¹⁷ O uwarunkowaniach tego zjawiska zob.: P. Sygowski, *Stara i nowa cerkiew w Gierszonowicach (Gierszonach) koło Brześcia w świetle wizytacji z 1726 r.*, [w:] *Białostoczczyzna*, z. 1 (57), Białystok 2000, s. 95–102.

¹⁸ To dosyć wczesna informacja o rzeźbionym krucyfiksie ołtarzowym W unickiej diecezji chełmskiej dopiero w wizytacji z lat 1759–1762 biskup Maksymilian Ryłło nakazywał zastępowanie krzyży malowanych, krzyżami z rzeźbionym przedstawieniem Chrystusa Ukrzyżowanego — zob.: P. Sygowski, *Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759–1762*, [w:] *Polska — Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, Przemyśl 2000, s. 262, 267.

¹⁹ Dzwonki ołtarzowe to jeden z pierwszych elementów wyposażenia kościelnego przejętych dla potrzeb cerkwi unickiej — zob.: P. Sygowski, *Ikony chełmskiej diecezji prawosławnej (do czasów Unii Brzeskiej), na tle dziejów Kościoła Wschodniego na Lubelszczyźnie (historia, stan badań, obiekty zachowane)*, [w:] *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. Dzieła — twórcy — ośrodki — techniki. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 10–11 maja 2003 roku, Łańcut 2003, s. 330–331.*

Inne wyposażenie było bardzo skromne. Wizytator wymienia tylko jeden komplet szat liturgicznych. Po wspomnianej wyżej kradzieży naczynia liturgiczne był głównie cynowe i mosiężne, z wyjątkiem srebrnej puszki na prosforę, która określona została jako „zbyt szczupła”.

Z ksiąg wizytator wymienia Ewangelię, Apostoła, „Ochtay” (Oktoich), Psalterz, „Kazusy Zamoyskie” (uchwały synodu zamojskiego) i „Ewangelijkę” (najprawdopodobniej w języku polskim) — wszystkie drukowane. Był tu też „Służebnik” „dyzunicki” (prawosławny), na który wizytator wydał „interdykt” (zakaz używania). Reszta znajdujących się w cerkwi ksiąg liturgicznych należała do ojca Arseniego. Brak było księgi metrykalnej, która według informacji księdza utonęła przy przewożeniu jej przez rzekę.

W 1725 roku parafię tworzyły: Terebuń, Szumaki, Kostacze(?), Kołodno, Czelijewo, Rakowica, Neple i Packi (Piaski?).

Zły stan cerkwi terebuńskiej w tym czasie był wynikiem szeregu wydarzeń, między innymi być może zniszczeń wojen połowy XVII wieku, w czasie których szczególnie ucierpiał Brześć, a także jego okolica.²⁰ Przede wszystkim był jednak wynikiem braku opieki ze strony kolatorów — Szujskich, którzy w 4. ćwierci XVII wieku przenieśli główną siedzibę tej gałęzi rodu do Jasnohorodki w województwie kijowskim. W pierwszej połowie XVIII wieku Terebuń, jak pamiętamy, należał do prawnuków fundatora cerkwi — Mikołaja (zmarł w 1725 roku) i Ignacego Szujskich. Ignacy zmarł w 1751 roku w Terebuniu i według tradycji został pochowany w tamtejszej cerkwi. Dobra terebuńskie i jasnohorodkowskie przeszły wówczas na jego córkę Anielę, która wyszła za swojego kuzyna Wojciecha Szujskiego, starostę niżyńskiego. Główną ich siedzibą była Jasnohorodka. Ponieważ mieli oni tylko córki (trzy), po ich śmierci (Wojciech — 1792 roku, Aniela — 1797 roku) dobra te przeszły w inne ręce.²¹

Z Szujskimi można próbować wiązać zachowany do dziś w cerkwi XVIII-wieczny ikonostas, ale wymaga to bardziej szczegółowych badań, gdyż zdarzało się, że fundatorami mogli być parafianie wespół z księdzem.²²

Wspominana w literaturze dzwonnica nad babińcem (przedsionkiem) została zapewne wzniesiona w XIX wieku przez Rosjan, którzy po zajęciu tego terenu w wyniku III rozbioru Rzeczypospolitej, rozpoczęli przekształcanie historycznie ukształtowanego krajobrazu kulturowego. Elementem tych działań była przebudowa starych cerkwi i wznoszenie nowych w rosyjskim stylu imperialnym, z wysoką dzwonnica związaną z przedsionkiem cerkwi, z dachem zwieńczonym cebulką.²³ Zapewne w okresie międzywojennym poprzednia dzwonnica i dach zo-

²⁰ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 2, Warszawa 1986, s. 23–24.

²¹ Wolff, *op. cit.*, s. 530–531.

²² Na temat kolatorstwa zob.: Sygowski, *Unicka diecezja chełmska*, s. 245–249.

²³ Seniuk, *Architektura cerkiewna*, s. 43, przyp. 105; zob. także: B. Seniuk, *Prawosławne cer-*

stały zastąpione współcześnie istniejącym dachem i stojącą przy ogrodzeniu drewnianą dzwonnica.²⁴ Współcześnie, około roku 2000 wzniesiono nową, murowaną z białej cegły dzwonnice — co ciekawe — także w rosyjskim stylu imperialnym.

We wzniesionym w latach 1609–1612 korpusie cerkwi zwraca uwagę nietypowy raczej w tamtym czasie dla architektury cerkiewnej prosty, dwudzielny plan, ze stosunkowo dużą, prostokątną nawą oraz węższym, półkoliście zamkniętym prezbiterium, a także skromny, ale dosyć różnorodny detal architektoniczny.²⁵ Występowanie w jednym obiekcie ostrołukowych okien, sklepienia kolebkowego z lunetami i pilastrami oraz opięcie pilastrami ścian zewnętrznych z gierowanymi głowicami w gzymsie kordonowym tworzy niezwykle interesujące połączenie — mimo to nie aż tak zaskakujące w czasie współegzystowania w architekturze Rzeczypospolitej jeszcze elementów późnego renesansu, wczesnego baroku oraz nawrotu elementów gotyku około roku 1600.²⁶ Oczywiście, jest to w tym przypadku o tyle ciekawe, że obiektem, w którym elementy te zastosowano — jest cerkiew.

Zastanawia przy okazji, czy powstała w latach 1609–1612 świątynia była cerkwią jeszcze prawosławną, czy już unicką. Za pierwszym z tych wariantów może przemawiać rosyjskie pochodzenie rodu fundatora, przedstawiciela trzeciego pokolenia zbiegłych do Rzeczypospolitej Szujskich. Również unia brzeska była wydarzeniem wówczas na tyle nowym, że mogła ona jeszcze nie mieć szerszego oddźwięku wśród kolatorów, proboszczów poszczególnych parafii i wśród wiernych. W takim przypadku cerkiew terebuńska byłaby ciekawym przykładem asymilacji form i detali architektury zachodnioeuropejskiej dla potrzeb architektury prawosławnej.

Nie można jednak wykluczyć, że unia podpisana w 1596 roku w pobliskim przecieź Brześciu bardzo wcześnie oddziaływała na kolatora, przedstawiciela rodu, który po osiedleniu się w nowej ojczyźnie mógł być bardziej podatny na nowe trendy w ówczesnej „modzie” budowlanej. O wtapieniu się Szujskich w nową rzeczywistość świadczyć może np. fakt, że Władysław Aleksander Szujski, chorąży brzeski, zmarły w 1671 roku, pochowany został w kościele Bernardynów w Brze-

*kwie guberni lubelskiej i siedleckiej zrealizowane według projektów arch. Wiktora Iwanowicza Sy-
czugowa, członka Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu, [w:] Do piękna nadprzyro-
dzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenach dawnych
diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego, greckokatolickiego, t. I Referaty,
Chełm 2003, s. 274–293.*

²⁴ Kułagin datuje tę dzwonnice na lata trzydzieste XX wieku, zob.: Кулагин, *op. cit.*

²⁵ O innych murowanych cerkwiach powstałych w tym czasie — zob.: P. Krasny, *Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914*, Kraków 2004.

²⁶ O zjawisku tym — zob.: T. Chrzanowski, „Neogotyck około roku 1600” — próba interpretacji, [w:] *Sztuka około roku 1600. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki zorganizowanej przy współpracy Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie*, Lublin, listopad 1972, Warszawa 1974, s. 75–112.

ściu, zaś jego syn Aleksander był jezuitą (zmarł w 1714 roku w Gdańsku).²⁷ Warto również zwrócić uwagę, że w opisie wizytacyjnym innej cerkwi (zamieszczonym w tej samej księdze, co omawiany wyżej opis cerkwi w Terebuniu) — cerkwi przedmiejskiej, pw. Zmartwychwstania Chrystusa w Bielsku Podlaskim, określona jest ona jako „schizmatykami fundowana” (395v). Brak tego typu informacji w wizytacji cerkwi terebuńskiej może również wskazywać na powstanie jej już jako unickiej. W takim przypadku, należałoby traktować ją również jako interesujący przykład asymilacji form zachodnich dla potrzeb nowej architektury. Byłaby to z jedna z pierwszych prób dostosowania tych form do nowej, unickiej religijnej rzeczywistości.

Niewątpliwie konteksty powstania cerkwi w Terebuniu, a także jej dalsze dzieje, warte są dalszych badań.

Suplement

Badania nad spuścizną artystyczną kręgu Kościoła Wschodniego z czasów Rzeczypospolitej mają swoją specyfikę. Jest ona konsekwencją zaborów i polega na tym, że większość obiektów przez nią wytworzonych już nie istnieje, a materiały archiwalne jej dotyczące są bardzo rozproszone. Już po napisaniu powyższego artykułu w trakcie kwerendy archiwalnej prowadzonej w końcu roku 2004 w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Litwy w Wilnie odnalazłem inną, późniejszą wizytację omawianej wyżej cerkwi w Terebuniu (dekanat brzeski diecezji włodzimiersko-brzeskiej) z roku 1757.²⁸ Uważam, że dla pełniejszego obrazu tego obiektu warto przedstawić w skrócie zawarte tam informacje.

Wizytacja miała miejsce 15 marca 1757 r. Prowadził ją ksiądz Jan Markiewicz, „Dziekan Brzeski, Pleban Czernawczycki”. Oprócz wspomnianego w 1725 r. wezwania „Przemienienia Pańskiego” świątynia nosiła drugie wezwanie — „Protekcji Matki Najsświętszej”.

Właścicielem dóbr i kolatorem był wówczas „Ignacy Książ Szuyski Chorążyc Brzeski” i to co najmniej od 1728 r., kiedy to jako „Chorążyc” a zarazem starosta „Jałowski y Okalewski” wydał „prezente” kolejnemu parochowi, księdzu Janowi Dzikowskiemu. Zmienia to poprzednie ustalenia. Ignacy nie byłby więc synem Jana Konstantego, Pisarza Wielkiego Księstwa Litewskiego (zm. 1695 r.), tylko Dominika kniazia Szuyskiego „Chorążego Brzeskiego”, właściciela Koroszczyna, który właśnie jako wspomniany „Chorąży” „prezentował” w 1714 r. księdza do tamtejszej cerkwi.²⁹

²⁷ Wolff, *op. cit.*, s. 530–531.

²⁸ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Litwy w Wilnie, Fond 634 (Litewski Grecko-Unicki Konsystorz 1750–1851), opis 1, sygn. 50 (Akta wizyty dekanatu brzeskiego 1773 [faktycznie 1757 r. — P.S.]), k. 29–30.

²⁹ APL, CHKGK, sygn. 101 [d.780], k. 223.

Wizytowana cerkiew była „de novo pięknie reperowana”. Wyremontowano dach, który razem z kopułą pobito gontem, a kopułę zwieńczono krzyżem. Prace nie były jeszcze zakończone, gdyż brakowało dachu nad wymurowanym właśnie babińcem.

Remont objął także wnętrze, gdzie została wykonana nowa posadzka „cegłą wysłana”. Przekształcono również ikonostas, ołtarz główny i boczne. W ikonostasie usunięto część ikon namiestnych i być może rzędy Apostołów i Proroków (brak o nich wzmianki). Z ikon namiestnych pozostawiono dwie główne: Matki Boskiej i „Spasitela” obydwie z obudową w formie ołtarzy, określonych jako „ołtarze namiestne . . . stolarskiej roboty”, pomalowane. Obraz Matki Boskiej był „na drzewie malowany z Cherubinkami staroświecki”, udekorowany wotami, co wskazuje na jego lokalny kult. Obraz „Spasitela” był „de novo” malowany (przemalowany?). Nie było już carskich i „swiernych” (diakońskich) wrót. Było to wynikiem wprowadzonej w cerkwiach unickich adoracji Eucharystii. Spowodowało to potrzebę wyeksponowania cyborium na ołtarzu głównym, który musiał być w tym celu bardziej widoczny. Realizowano to poprzez pozostawianie w czasie trwania liturgii otwartych carskich i diakońskich wrót, często poprzez usuwanie ich, czasem poprzez rozbieranie części ikonostasu, a w nowo wznoszonych cerkwiach poprzez wprowadzenie, tak jak w kościołach łacińskich, układu ołtarza głównego i ołtarzy bocznych, bez ikonostasu.

Oprócz ołtarzy „namiestnych” wykonane zostały dwa ołtarze „poboczne” z obrazami patronalnymi, jeden — ze „staroświecką” ikoną Przemienienia Pańskiego, „snycerskiej roboty ze „słupkami” (kolumnami) i „floressami”; drugi „ołtarzyk Protekcyi Najświętszej Panny” — „snycerskiej roboty ... z koparymentem srebrnym y złotem malarskim adornowany”. Znajdujący się w nim obraz, namalowany na podobrazu deskowym, to zapewne wzmiankowana w opracowaniu Kułagina ikona „Pokrowy” z 1751 r. Data na tej ikonie może wskazywać przybliżony czas wspomnianego remontu i wprowadzonych wówczas przekształceń.

Ołtarz główny „stolarskiej roboty” to zapewne ten wymieniony w 1725 r., z obrazem Matki Boskiej malowanym na płótnie. W górnej jego części dodano teraz obraz „Veroniki”, czyli zapewne „Mandylion” choć w owym czasie spotyka się już czasami w cerkwiach zachodnie przedstawienie „Weraikonu”.

Oprócz tego w cerkwi znajdowało się „Innych obrazów na drzewie i płótnie malowanych 16”.

Wspomniany ksiądz Jan Diczkowski wyświęcony był „od Xdza Wyhowskiego Bpa Łuckiego, Administratora Metropolij w Roku 1729”. Oprócz „prezenty” miał również „Inwestyturę”, która była „u x. Dziekana Brzeskiego bywszego Połczewskiego, Plebana Wierzchowickiego y Zubackiego” (obie parafie w dekanacie Kamieniec Litewski).

To tyle jeśli chodzi o istotniejsze informacje zawarte w wizytacji z 1757 roku. Trzeba jeszcze zwrócić uwagę, że wspomniany przez Kułagina ikonostas

musi pochodzić z czasów zapewne po likwidacji unii (1839 r.), ale być może był wprowadzony już wkrótce po trzecim rozbiórce Polski w 1795 r., kiedy tereny te zajęli Rosjanie. Zapewne wyjaśnić pozwolą to dalsze kwerendy w archiwach Lwowa, Kijowa, Mińska, Petersburga, Moskwy i w jeszcze innych tego typu zbiorach.

SUMMARY

One of the more interesting structures built under the Eastern Church in the territory of the Polish Commonwealth (First Republic) is the orthodox church now located in the Belarussian territory, not far from Brest on the Bug, in the village, which is called Terebuń in the archival records, and Shumaki in the present-day Belarussian studies. This brick temple was founded by the Shuiski, a ducal family escaped to Poland from Russia in the 16th century. The period the church was built — 1609–1612 — was over a dozen years after the signing in nearby Brest of the union, as a result of which some of the Orthodox bishops in the then State united with the Latin Church. The church in Terebuń combines the Gothic and Renaissance elements. It has not been settled whether these elements were the forerunners of assimilation of Western forms by the architecture of Uniate churches or whether the church was still an Orthodox one, yet nevertheless the interior was decorated with elements of the then binding architectural styles.

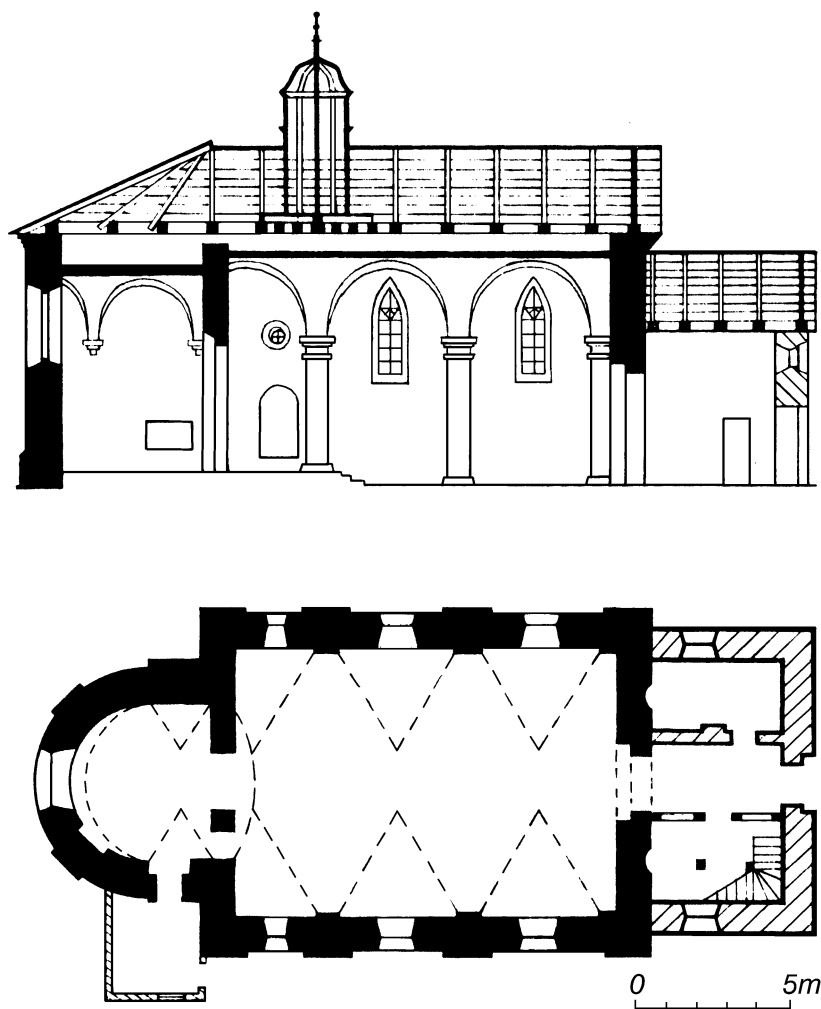

Рис. 1. План і przekrój podłużny cerkwi w Terebuniu (Szumakach) k. Brześcia. Repr. za: А. Я. Митянин, Шумаки [w:] Свод памятников истории и культуры Белоруссии, Брестская область, Минск 1990, s. 150.

Ryc. 2. Widok cerkwi od strony północno-wschodniej

Ryc. 3. Widok cerkwi od strony południowej